

COMUNITATS, VEÏNS I ARRENDATARIS A LA VAL D'ARAN (S. XVII-XVIII): DELS USOS COMUNALS A LA DEPENDÈNCIA ECONÒMICA¹

per M. Àngels Sanllehy i Sabi

Aquesta tesi és un apropament a la comunitat aranesa en època moderna, tant des del seu vessant econòmic com del social; és a dir, una anàlisi històrica de la Val d'Aran i de les entitats locals -universitats- i supralocals -terçons- que la configuraven entre els segles XVII i XVIII.

En començar a estudiar la Val d'Aran, vaig adonar-me immediatament del fort pes dels comunals en l'estructuració de la vida comunitària. Havia de seguir, doncs, un plantejament totalment diferent d'aquell que emmarca la majoria d'estudis de les comunitats rurals catalanes dels segles XVII i XVIII. La Val era un lloc on no hi havia domini senyorial -llevat del cas de Les-, on els recursos agrícoles eren escassos i on les activitats ramaderes i forestals eren les essencials. En conseqüència, era necessari plantejar-se temes i paràmetres diferents per, així, poder definir, dins el model de comunitats de muntanya, el cas aranès.

L'estudi de l'estructura econòmica i social no podia pas defugir l'anàlisi dels mecanismes d'organització institucional. Això m'obligava a retrocedir a l'Edat Mitjana cercant els referents jurídics, i anar des de la Querimònia del segle XIV -compilació d'usos i privilegis- fins a les patzeries del segle XVIII. Es així com es constatava tot l'ordre i el funcionament de la Val: els privilegis reials i el seu paper cohesionador;

1. Tesi de doctorat dirigida per la Dra. Eva Serra i Puig. La lectura tingué lloc a la Facultat de Geografia i Història de la Universitat de Barcelona el dia 23 de febrer de 1996

els capítols que traspassaven la mera funció normativa; els comunals i el seu pes en l'autoreproducció comunitària i en l'aglevament social, amb les variants de l'aprofitament col·lectiu i de l'individualitzat; la parròquia i la interdependència dels aspectes laics i eclesiàstics; l'afillament i la recerca de l'equilibri entre població i recursos; l'establiment de la frontera entre el dins i el fora, entre el veí i el foraster; les paus de vila com a instruments de conciliació entre veïns i, de forma paral·lela, les concòrdies i patzeries com a instruments de conciliació entre comunitats i també de definició territorial entre elles; les privatitzacions de terres i l'afebliment comunitari; els tancaments, amb les seves variades formes, des del privilegi atorgat pel consell fins al ban reial; la funció dels arrendaments als veïns com a eina d'autoreproducció, etc.

Tot això eren elements i mecanismes que havia detectat, però que no es podien explicar de forma aïllada. Una anàlisi que contemplés únicament l'àmbit comunal hauria estat incompleta, no només perquè mancaria la descripció d'alguns elements -per exemple la casa- sinó sobretot perquè tal mancança impediria entendre els trets bàsics del seu funcionament. Així, sense la definició de la casa i de les seves propietats, no es podrien entendre els aprofitaments comunals o la privatització de terres. Sense conèixer l'estructura familiar no arribaríem a identificar com s'organitzava la petita explotació i l'expulsió -via emigració temporal o definitiva- dels seus membres, expulsió que es produïa evidentment per causes internes, però, també, per la política seguida a cada moment per part del comú. Això em va portar a definir un esquema d'anàlisi en clau de nusos interdependents, començant en l'àmbit comunal per acabar en l'àmbit particular, en analogia a l'evolució cap al particularisme de la història d'aquelles comunitats, i sense oblidar la imbricació i la dialèctica que s'establia entre ambdós àmbits.

En un primer moment vaig considerar essencial una recerca documental exhaustiva, car la documentació dels segles XVII i XVIII conservada a la Val d'Aran és força migrada. Han estat fonamentals les fonts d'origen municipal, especialment els llibres de capítols o d'ordinacions dels diversos pobles, així com les concòrdies pactades entre ells, i els arrendaments. Vaig estudiar els arxius municipals de Salardú, Vielha, Gausac, Vilac, Arres, Vilamòs, Arròs i Vila, Benós, Begós i Es Bòrdes, Bossòst, Les, Canejan i Bausen, ja fora la Val l'arxiu municipal de Fos, poble fronterer. Sobre la comunitat de Val vaig analitzar els fons del Conselh Generau

conservats a l'Archiu Generau d'Aran a Vielha. En referència a l'àmbit particular, forniren documentació bàsica els fons notariais conservats a Vielha, a l'Institut Municipal d'Història, de Barcelona, i als Archives Départementales de la Haute Garonne, de Tolosa. Per altra banda, vaig buidar arxius familiars amb interessants fons tant de caire privat com públic; cal destacar-ne els de Les, de Vielha i d'Unha. També vaig localitzar documentació referent al consell local a l'arxiu parroquial de Bossòst, i de procedència particular a l'arxiu parroquial de Les.

Entre els altres centres arxivístics, remarcaré l'Arxiu de la Corona d'Aragó, especialment les seccions Generalitat -Visita del General-, Reial Patrimoni i Reial Audiència -Plets civils-; l'Arxiu Històric de Lleida (Cadastre i Hisenda); l'Institut d'Estudis Ilerdencs (fons de la Val d'Aran, principalment del terçó de Pujòlo). Per últim, faré esment de la Col·lecció Calzado de la Biblioteca de Les on, ultra un important fons bibliogràfic de temàtica aranesa, es recullen reproduccions de documents referents a la Val d'Aran i que són a diversos arxius de l'estat (per exemple, Archivo General de Simancas, Archivo Histórico Nacional de Madrid, Biblioteca del Palacio Real de Madrid -Cens de Floridablanca i Respostes al qüestionari de Francisco de Zamora-), del Principat (Arxiu Episcopal de la Seu d'Urgell, entre altres) i de la mateixa Val (Tredòs, Garòs, Vielha, Les, Bausen, etc.).

La tesi és estructurada en sis capítols. El primer tracta de la identitat política de la Val; és a dir, analitza a nivell institucional la comunitat de la vall i les comunitats en ella immerses: els terçons i les universitats, tot descrivint el consell, els capítols i la parròquia. Paral·lelament s'estudien les relacions amb les comunitats veïnes del Pirineu -patzeries-, així com la tensió i conflictivitat amb institucions (monarquia i Diputació del General) i la condició de nucli privilegiat que li atorgaren.

El segon capítol fa un recorregut per la configuració de la comunitat local a l'entorn dels béns comunals i dibuixa la progressiva compartimentació de la Val vers la definició territorial de terçons i d'universitats. En aquest procés foren elements claus les concòrdies que fixaven fronteres intercomunitàries i drets d'ús de veïns i forasters. A continuació s'analitzen els arrendaments de pastures, de boscos, d'abastaments i de serveis -els darrers exemplificats en el cas de Vielha a la primera meitat del segle XVII-, tots ells eines de finançament que tanmateix no eixugaren pas l'endeutament creixent dels comuns.

El punt de contacte entre l'àmbit comunal i el particular, això és entre les universitats i els veïns, constitueix l'objecte del tercer capítol. S'hi estudien, doncs, els mecanismes que relacionen ambdós móns: l'afilament, o admissió de nous veïns dins la comunitat; la complexitat dels usos comunals, tant en el seu objecte com en la seva organització; les relacions de recíproca assistència entre comú i veïns i, per últim, la progressiva privatització de terres. Destaca la dialèctica entre la cohesió comunitària i les tendències particularistes; la il·lustren dos casos de conflictivitat entorn dels molins.

El quart capítol entra ja de ple en l'àmbit particular i fa referència als veïns i a les seves relacions socioeconòmiques. Són analitzades les petites unitats familiars d'explotació, la casa com a unitat de convivència i de producció, les especificitats del dret civil aranès i l'estructura familiar a nivell demogràfic. Per altra banda, defineix la propietat particular de terres i bestiar, els contractes pecuaris -gasalha i shigarniu- i les diferents modalitats de treball al bosc. Per acabar, hi ha una aproximació al procés d'endeutament dels veïns en el context de la migradesa de recursos de les cases araneses.

Els dos últims apartats donen una visió interpretativa del funcionament global de la Val. En el cinquè capítol es parla de la Val i del comerç com a una de les bases de la diferenciació. Evidentment, el comerç era una activitat fonamental en una zona de dèficit agrícola i manufacturer crònic com era la Val; això va promoure la formació d'una via comercial -de llana, sal, fusta i mules principalment- amb zones d'atracció de mercats a ambdues vessants del Pirineu. Aquesta activitat dugué a l'acumulació d'uns veïns, les cases fortes, i a la generació de clars signes de diferenciació en el si de la comunitat.

Finalment, el sisè capítol defineix la Val d'Aran com una economia dependent, fruit del circuit indefugible de subjecció que es creà amb l'explotació del bosc en mans dels arrendataris forasters. Així, la Val es va caracteritzar més i més per la manca de capacitat d'explotar directament els recursos propis i es va configurar com un model d'intercanvi desigual, fortament dependent.

El treball de recerca ha permès establir quins eren els elements claus en la configuració de la Val i detallar-ne la seva evolució històrica en l'època moderna. Com a primera constatació, cal dir que les comunitats araneses s'estructuraven econòmicament, socialment i políticament a l'en-

torn dels comunals. La propietat particular assegurava una explotació agrícola, la qual era plenament deficitària i hauria estat inviable sense uns mecanismes de compensació: els aprofitaments comunals, l'emigració temporal i les activitats comercials. Cada comunitat regulava els aprofitaments que es podien fer en els seus terrenys; per això determinava les dates en què pujarien les pastures de mitja i alta muntanya, les zones vedades, el pastor, el nombre de caps de bestiar que cada veí podia portar al ramat comú, els arbres que podien tallar, quines terres podien cultivar, com farien les rotacions de conreus, com i a qui arrendaven els abastaments i els serveis. Tot anava destinat a obtenir una explotació racional i assegurar el màxim rendiment dels recursos per als veïns del lloc.

La comunitat controlava i organitzava els usos. Els veïns, com a usuaris, s'havien de sotmetre a les normes del comú. Era un doble joc, ja que en el veí conflüen l'àmbit comunal -era membre i gestor de la comunitat- i l'àmbit particular -era cap de casa i, com a tal, menava una explotació familiar individual-. Aquesta dicotomia i alhora simbiosi era el que mantenia en un equilibri més o menys estable el desenvolupament de la comunitat aranesa. Si bé la gestió dels béns comunals es feia col·lectivament, el seu ús es feia de forma individual. Llevat en les pastures, on s'organitzava un ramat comunal, en la resta d'aprofitaments (herba, fulla, fusta o llenya) cada veí treballava individualment. Tanmateix es marcaven algunes condicions que primaven l'interès comunitari pel damunt del particular, com l'obligació de contribuir en el manteniment del pastor del ramat comú, o la prioritat d'aquest en l'ús de les pastures per davant de ramats particulars o "singulars".

Els usos comunals foren afectats especialment al segle XVIII pels arrendaments, ja que moltes zones foren vedades per a ús dels veïns i es reservaren per a ús exclusiu dels arrendataris, els ramaders aragonesos i els comerciants de fusta francesos. Per exemple, es feia una distinció clara entre el que s'anomenava "fusta de veí" i la "fusta d'aigua o de marxant", destinada a la comercialització, i entre el "bestiar de veí" i el "bestiar de ramader", tot fixant com i quan es podia fer cada tipus d'aprofitament.

Cal remarcar que el dèficit agrícola de la Val d'Aran obligava a cercar mercats exteriors de proveïment, però calia també una font de finançament per suportar, tant a nivell comunitari com particular, aquesta despesa. Aquesta font fou, al segle XVII, bàsicament el comerç i, al segle XVIII,

els arrendaments de boscos. Al segle XVII i també al XVI, la Val d'Aran va organitzar-se com un passadís comercial entre el mercat català i aragonès i el mercat del migdia francès. Era el mecanisme "comprar-per vendre-per comprar". Realment el comerç era important, no només perquè fornïa queviures als aranesos, sinó perquè proporcionava recursos monetaris amb què pagar tals queviures. La ubicació geogràfica facilitava aquesta dedicació comercial, però calia un altre element: les exempcions fiscals. Foren guanyades a base de les múltiples gestions del Conselh Generau, fos davant la Diputació del General, fos davant les Corts, fos davant la monarquia. Les tensions institucionals foren, doncs, múltiples.

A partir del segon terç del segle XVIII es potencià una altra via: l'arrendament de boscos. Les universitats araneses tenien un recurs natural importantíssim: el bosc; quan la demanda del mercat francès incrementà, començà, amb gran força, l'explotació forestal. Era una explotació que produïa ingressos als comuns i també als veïns, llogats com a jornalers. Malgrat els intents de rendibilitzar al màxim el bosc, les condicions d'arrendament no eren pas les més favorables per a les universitats ni per als veïns, que veïen enormement limitats els seus drets d'ús comunal. No fou fins a finals del set-cents quan hom intentà reconduir aquesta explotació i tendí a passar de l'arrendament dels boscos a la venda de fusta. Ara bé, l'endeutament col·lectiu -per causa d'obres, abastaments, pressió fiscal i allotjaments- havia arribat a tal punt que entraren en un circuit d'extrema dependència: no es venia fusta per obtenir diners, sinó que es pagava en fusta el diner avançat pels comerciants francesos.

Aquests factors de dependència externa no ens han de fer oblidar com s'estructurava, a nivell intern, la societat aranesa. Així, l'afillament, -sistema d'admissió de nous membres- era per a la comunitat un instrument que li permetia reproduir-se convenientment segons les necessitats conjunturals. Cada comú optava en cada moment per una actitud més o menys permissiva en les noves admissions. Es poden definir tres etapes: una d'obertura (segle XVII i principis del segle XVIII), una de tancament (segon terç del segle XVIII) i una de potenciació (darreries del segle XVIII i principis del segle XIX). Establint nous veïns aconseguïen recursos humans i financers, asseguraven una millor explotació dels comunals i frenaven l'endeutament. Era, però, un enfortiment momentani, ja que, en forçar el mecanisme (tot "obrint massa" l'afillament), es va trencar l'equilibri població/recursos naturals.

L'afillament comportava a més una definició de grups de veïns, segons la seva relació envers la comunitat: les cases velles originàries del lloc i amb plens drets econòmics i polítics en el comú; les cases noves, amb plens drets econòmics, però amb una participació en el consell mediatitzada per les cases velles i, finalment, els estadants, residents al lloc, però sense cap dret en l'ús dels comunals i òbviament sense cap participació en el consell. S'ha d'assenyalar també la presència de les cases fortes -com ço d'Aner d'Esteve d'Aubèrt-, evidentment reconegudes com a tals i que exercien a nivell econòmic i polític la seva influència; ara bé, formalment les institucions no eren pas a les seves mans, malgrat que amb la seva potència econòmica i capacitat comercial incidissin, en un grau més o menys notable segons l'època, en les decisions dels consells.

Pel que fa a la propietat particular, representava una mínima porció del total de superfície i es limitava a les zones de baixa i mitja muntanya on se situaven les terres agrícoles i els prats de dall en petites parcel·les, força disperses que formaven propietats minúscules -així, a Les, el 1717, la mitjana per veí era de 3,47 jornals de camp i 1,73 jornals de prat-. A finals del segle XVIII, en un context de gran creixement demogràfic -els censos indiquen el pas de 3076 habitants (1716) a 5625 (1787)-, es produí una gran demanda de terres de conreu i de prat. Fins llavors les universitats havien cedit de franc a qualsevol veí les parcel·les que trencava i que estava disposat a conrear de forma continuada. Era una forma de potenciar l'establiment de nous veïns. A partir de l'últim quart del segle XVIII s'imposà un altre sistema: la venda. Per una banda, la gran demanda de terres feia més idoni aquest procediment; per altra banda, l'endeutament dels comuns era pal·liat amb els pagaments dels compradors. Ara bé, la fam de terres sobrepassava la disponibilitat de terrenys i la decisió venedora del consell; començaren llavors un seguit d'apropriacions fraudulentoses, mostra que alguna cosa del sistema comunal estava fallant. L'ànsia particularista tenia més força que l'interès del comú. L'individualisme s'estava assentant.

Al mateix moment, i en el marc del procés de l'avenç de la dependència exterior, també s'estaven posant en qüestió l'exercici dels drets comunals sobre les terres particulars. Així, el 1781, es produí un moviment d'una part de la població a favor dels tancaments i de la privatització absoluta de la propietat. La majoria de la població reaccionà en contra de les pretensions tancadores d'alguns veïns i, finalment, s'arribà a una solució

intermèdia; però ja havien canviat moltes coses i s'estava produint un procés de "perfeccionament" de la propietat, un canvi estructural. La pràctica habitual de concessions de privilegis a determinats prats per part dels consells permetia l'autoregulació del sistema comunal; les noves tendències el trastocaven.

Entre mitjan segle XVIII i principis del segle XIX es produí una important pèrdua de proporció de superfície global de camp respecte la superfície global de prat. Això mostra que l'economia aranesa havia optat definitivament per la via de la ramaderia; és a dir, el comerç de mules comprades a les fires de primavera del migdia francès, criades a l'estiu a la Val d'Aran i venudes a la tardor a les fires catalanes i aragoneses. Les importacions de gra, que fins llavors havien cobert el dèficit agrícola fruit d'una incapacitat productiva, a partir del segle XIX cobriran el dèficit conseqüència d'una opció productiva. En síntesi, la Val d'Aran passà de la condició de cruïlla geogràfica a la vocació d'espai d'intercanvis, i de la condició d'espai d'intercanvis a la dependència del capital foraster a través de la hipoteca dels seus recursos. En tot aquest procés, hi ha la base d'una societat que, paulatinament, anà deixant de ser igualitària, malgrat la seva organització comunal.

Hem vist com en l'estructura de la societat aranesa del set-cents es verifica la diferenciació interna generada dins la comunitat, amb la qual cosa es desmitifica -com s'ha fet a moltes altres zones- el tòpic de l'igualitarisme i de l'estaticitat de les "idíl·liques" i "immutables" comunitats de muntanya. L'àmbit particular feia palès les seves fisures. Realment no totes les cases eren iguals; hi havia diferències de propietat i, per tant, diferències d'ús dels comunals. Uns veïns -la majoria- havien de treballar com a jornalers al bosc, mentre que altres -una minoria- actuaven com a arrendataris del comú -per exemple, Benosa de Canejan, el Senyor d'Arròs o Aunòs d'Es Bòrdes-. Què havia determinat aquesta diferenciació? A més de cases velles i cases noves, calia parlar de cases fortes i cases febles.

Els capítols locals potser originàriament eren igualitaris, i aparentment ho seguïen sent als segles XVII i XVIII, però una anàlisi aprofundida deixava veure els paranys. Les despeses del comú es repartien de forma igualitària entre tots els veïns. Tots podien dur a pasturar el seu bestiar, sense depassar el límit d'un nombre determinat de caps. Ara bé, alguns veïns no tenien ni un cap de bestiar, mentre que altres sobrepas-

saven el límit fixat pel comú. Uns podien pagar un pastor per al seu ramat particular -“singular”- mentre que la majoria el confiava al pastor comunal. Uns eren arrendataris i altres, jornalers. La diferència era evident. Però quin era el factor bàsic, quan i perquè naixeren aquestes desigualtats, quines comunitats eren més propícies a l'aparició de tals diferències? He encetat així el tema de les cases fortes, tema que vull aprofundir en el futur.